

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ТОПОНІМІВ У РАЦІОНАЛЬНОМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ (на прикладі Криму)

Взаємодія природи і суспільства здійснюється шляхом пізнання людьми законів природи, активного пристосування своєї діяльності до існуючих природних умов та ресурсів і їх цілеспрямованого використання (с-81, §). Необхідною умовою для цього є територіальна локалізація географічної інформації, яка в традиційній культурі виражена в географічних назвах.

Топоніми належать територіально визначеним об'єктам, котрі характеризуються географічним положенням і функціонально-генетичною єдністю. Матеріальним носієм топонімічної системи є картографічне зображення території, у якому математичними засобами передається територіальний структурний інваріант, горизонтальний рівень-зріз дослідження.

Топонімічна система, упорядковуючи географічну інформацію, сприяє її цілеспрямованому використанню в процесі природокористування. Географічні назви, як зовнішні прояви функціонування топонімічної системи, що виражені засобами мови, є важливим елементом суспільної комунікації, найзручнішим засобом акумуляції і трансляції досвіду освоєння конкретної території. Це пов'язано із здатністю топонімів концентровано виражати комплекс свідчень про найважливіші властивості географічних об'єктів, бо інформація, яка в них закладена, набагато ширша семантики цих слів у звичайному словотворенні.

Якщо на стадії освоєння території в топонімічній системі переважають вертикальні потоки інформації, котрі відображають властивості географічних об'єктів, необхідних для інших спеціалізованих типів суспільної організації території, то згодом їх використання формує стійкий горизонтальний обмін інформації, що є необхідною умовою реалізації територіальних ресурсів.

Дослідження системно-генетичного підходу, як концепції суспільної географії, дозволило встановити, що суспільно-географічний процес є основою розвитку топонімічної системи як ча-

сового зрізу соціальних та економічних аспектів суспільної організації території. Топонімічна система відображає різні етапи розвитку суспільно-економічних геосистем і може використовуватися для їх характеристики. Систему географічних назв необхідно розглядати як своєрідний "зліпок" минулих геосистем. Розчленувавши її різночасові напластування, можна прослідкувати процес соціально-економічного освоєння території. Використання системи географічних назв як індикатора раціонального природокористування пов'язано з концепцією історично сформованих господарсько-культурних типів [4].

Відображаючи багаторівневий механізм адаптації суспільства до певних умов географічного середовища, господарсько-культурний тип як невід'ємну частину включає в себе топонімічну систему. Існування географічних назв є одним із проявів "олюднення" природи, що в свою чергу є необхідною умовою життєдіяльності суспільства. Паралельно насиченню території речовими наслідками праці йде процес топонімічної номінації. Матеріальна основа цих наслідків з часом трансформується і втрачає свої колишні форми. Але їх характеристика зберігається в стійкій системі географічних назв.

Екологічні проблеми Криму значною мірою обумовлені нераціональною територіальною структурою сільського господарства. Помилки в розміщенні сільськогосподарських культур намагалися компенсувати збільшенням норм зрошення, внесенням хімічних добрив, розширенням ріллі. Внаслідок цього активізувалися негативні явища водної та вітрової ерозії, повторного засолення і заболочення ґрунтів, що відбилося на їх природній родючості.

Екологізація сільського господарства Криму, на наш погляд, неможлива без урахування досвіду традиційної культури природокористування кримських татар, яка сформувалася в умовах місцевої природи. Одним із методів дослідження цього досвіду є вивчення топонімічно:

системи Криму. В ній відображено функціонально-територіальну структуру системи життєзабезпечення кримських татар, яка обумовлена територіальною неоднорідністю природного середовища.

В Степовому Криму основна частина географічних назв походить від імен тюркських родоплемінних підрозділів і відображає напівкочовий тип господарства. В системі сезонних перекочувань Південного Причорномор'я кримський степ використовувався як зимове пасовище-кішлав (кішлау). При цьому пасовища мали родову приналежність, що захищало їх від перевипасу. Межі родових пасовищ "помічалися" географічними назвами, які потім закріпилися за селищами, наприклад: Кипчак, Алчін, Мангит, Китай, Асе. Ці селища відповідали нижчій адміністративно-територіальній одиниці євразійських кочівників — десятиці. Вони включали в себе десять родин, котрі могли виставити по одному воїну. Якщо прийняти за середню кількість родини 5 чоловік, то селища нараховували до 50-ти мешканців.

Розрахована за формулою екологічна ємність кримських зимників становила 3,7 чоловіка на 1 км²). Таким чином, на одне селище припадало не менше 13 км³. Сформована система розселення відбила кочовий тип господарства степових кримців. Дрібні селища рівномірно розташовувались по території.

Топонімічна система Степового Криму відобразила розміщення старих селищ на південних схилах знижень рельєфу — долинах рік, балках, улоговинах. Це пов'язано з екологічним фактором — доступністю води, деревною рослинністю, захистом од вітру. Аби запобігти змиву поверхневим стоком, місце для звалища попелу і побутового сміття вибирали на вододілі, за межами селища. Воно займало невелику площу і мало вигляд високого кургану — кульоби. Сьогодні його можна локалізувати за географічними назвами з цією основою.

Населення кримських зимників займалося також богарним землеробством. Оброблялися зернові, овочеві та баштанні культури. Застосовувалася система сівозміни та пару. Вологість ґрунтів зберігали частим їх розпушенням.

Гірський Крим характеризується значно більшим розмаїттям географічних назв. За мовною належністю виділяються класи тюркських, іранських, грецьких, готських топонімів, які відобразили етнічну історію цієї частини півострова. Не так часто порівняно зі Степовим Кримом, зустрічаються етнотопоніми: тюркські — Конрат, Кара-Кіят, Тау-Кипчак, Алчін; готські — Ворон, Шелен, Гавр, Ускут; монгольські — Чунча, Кірейт, Кунграт, Вейрат та ін.

Процес господарського освоєння гірської території в умовах ландшафтної неоднорідності вимагає її досконального вивчення. Тому в основі топонімів Гірського Криму переважають місцеві географічні терміни, які детально характеризують природні особливості об'єктів; їх налічується більше 30-ти. Наприклад — "кая" — скеля, "сирт" — безліса гора, "даг" — гора, покрита лісом, "оба" — пагорб, вершина, "бурун" — мис.

Основою господарства Гірського Криму було землеробство та відгінно-пасовищне тваринництво. В землеробстві сформувалась унікальна система чаїрів, тобто садів, створених у лісі. Для цього вибиралося місце, де було джерело, проводилася санітарна вирубка лісу. Потім молодим деревам прищеплювалася плодова культура. Таким чином була введена велика кількість місцевих сортів плодкових дерев. Ґрунти чаїрів не оралися, що запобігало їх змиву поверхневими стоками і сприяло використанню садів як сінокісних угідь. Чаїри називалися іменами власників. Висока щільність таких топонімів свідчить про дрібноконтурний характер сільського господарства горців. Їх невеличка площа дозволяла максимально враховувати ландшафтне різноманіття гір. Дослідження природних умов Гірського Криму показало необхідність розукрупнення сучасних сільськогосподарських підприємств.

В умовах дефіциту родючих земель у горах розвивався інтенсивний напрям сільського господарства, основою якого було зрошення. У засушливий час року річковий стік перехоплювався системою ставків, створених у зниженнях рельєфу вздовж річища. Загати живили наземні канали — арики й підземні гончарні водогони — кяруз, які подавали воду на плантації.

Сучасні кримські водосховища споруджені шляхом перегороджування річища ріки дамбою. Внаслідок цього порушився їх гідрографічний режим, погіршилась якість води, змінився мікроклімат.

Для встановлення традиційної системи водопостачання необхідно використовувати дані топоніміки. Географічні назви з основою "авут", "тинак", "арик-баши", "істіля" означали став. Джерелами питної води були колодязі — "кую", ями, що виривали у сухих річищах рік — "бунар", джерело у первозданному вигляді — "чокрак". Деякі джерела, які висохли, можна знайти і відновити за географічними назвами.

Багато топонімів Гірського Криму відображає розміщення відгінно-пасовищного тваринництва. Нагірні плато Головної гряди називаються "яйлами" — літніми пасовищами. Їх висока продуктивність пов'язана з відносно більшим

зволоженням високогір'я і дозволяє утримувати в гірських селах значну кількість тварин. Яйли були розподілені між селами. Як відомо, кримська яйла має винятково важливе значення у формуванні поверхневого стоку півострова. Тут беруть початок практично всі ріки Криму. І в зв'язку з цим особливого значення набуває охорона рослинності яйлинських масивів і карстових форм рельєфу, в тому числі печер. Тому в минулому суворо дотримувались норм випасу тварин, строків його перебування на яйлі. В уявленнях кримських татар печера є черевом богині Землі Умай. Культ печер, що відобразився у географічних назвах, формував бережливе ставлення до них місцевого населення.

Малосніжні долини Південного узбережжя Криму та Передгір'я використовувались як зимові пасовища — кішлау. Маршрути сезонних перекочувань можна досліджувати за назвами часових стоянок -- "кош", гірських перевалів -- "егер" (егерек), "богаз".

У топонімічній системі відбився раціональний характер традиційного розселення кримців-горців. Це були великі селища, що розташовувались у верхніх частинах крутосхилів і займали відносно невелику площу. Найзручніші для землеробства річкові долини використовувались у сільському господарстві.

Отже, аналіз топонімічної системи Криму є доступним засобом дослідження традиційного природокористування Криму. При цьому особливо інформативними виявились мікротопоніми, що характеризують територіальну диференціацію на локальному рівні. Однак мікротопонімія відзначається надзвичайною мінливістю і практично не потрапляє на географічні карти. Якщо у Степовому Криму вона практично втрачена, то у Гірському її можна відновити методом польових досліджень.

1. Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. Симферополь, 1998.— 150 с.

2. Алиферов А. Н. Оптимизация речного стока в связи с проблемой водоснабжения Крыма // Проблемы экологии и рекреации Азово-Черноморского региона. Симферополь: Таврида, 1995. С: 176—182.

3. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. Київ, Вища школа, 1994, 221 с.

4. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. М., Наука, 1971.— 255 с.

5. Панин А. Г. Увязка мелкоконтурных сельхозугодий с дифференциацией топогеосистем как элемент экологизации Крымского предгорья // Проблема экологии и рекреации Азово-Черноморского региона.— Симферополь: Таврида, 1995.— С. 115—116.

Abkadurov R.

ROLE TOPONIMS IN RATIONAL USE OF A NATURE (on an example of Crimea)